

Biernacki Andrzej, *Novae 1990-1994. Raport z kampanii wykopaliskowych Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1995, t. 7, s. 364–371.*

<https://doi.org/10.14746/bp.1995.7.31>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/54229>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersytet
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

(pamiętajmy, że wrzesień to dla środowiska akademickiego jeszcze wakacje) oraz licealistów. Napawa to dużym optymizmem.

Tematyka wystąpień:

1. Tadeusz Kotula (Wrocław): *Mała i wielka patria w starożytności grecko-rzymskiej – polis i imperium.*
2. Stanisław Mrozek (Gdańsk): *Mała ojczyzna w świetle tzw. długiego i krótkiego wymiaru historii.*
3. Włodzimierz Lengauer (Warszawa): *Religia polis czy religia Hellenów?*
4. † Tadeusz Łoposzko/Henryk Kowalski (Lublin): *Civis Romanus w okresie późnej republiki.*
5. Leszek Mrozewicz (Poznań): *Rzymskie struktury municypalne w prowincjach nad Renem i Dunajem w I-III w. n.e.*
6. Wiesław Kaczanowicz (Katowice): *Regionalizm w ideologii Cesarstwa rzymskiego w latach 235-284 – świadectwo monet.*
7. Maria Dzielska (Kraków): *Pojęcie ojczyzny w myśli politycznej Synezyjusza z Cyreny.*
8. Włademar Ceran (Łódź): *Basileia i patris w ujęciu Antiocheńczyków okresu wczesnobizantyjskiego.*
9. Maciej Salamon (Kraków): *Ojczyzny plemion barbarzyńskich okresu wędrówki ludów.*

Organizatorzy przewidują szybką publikację materiałów zjazdowych.

Leszek Mrozewicz

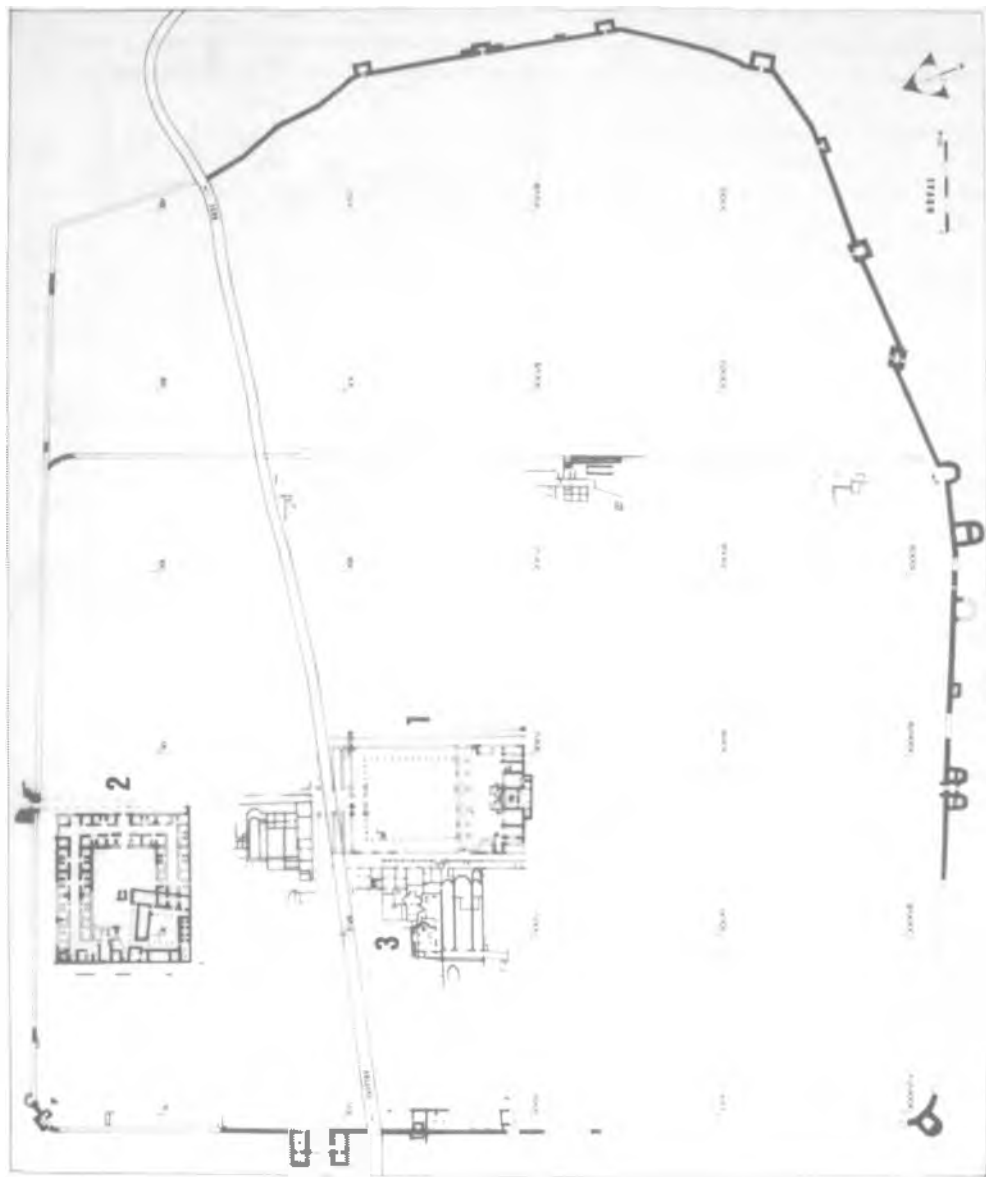
NOVAE 1990-1994

RAPORT Z KAMPANII WYKOPALISKOWYCH EKSPEDYCJI ARCHEOLOGICZNEJ UNIwersytetu im. ADAMA MICKIEWICZA

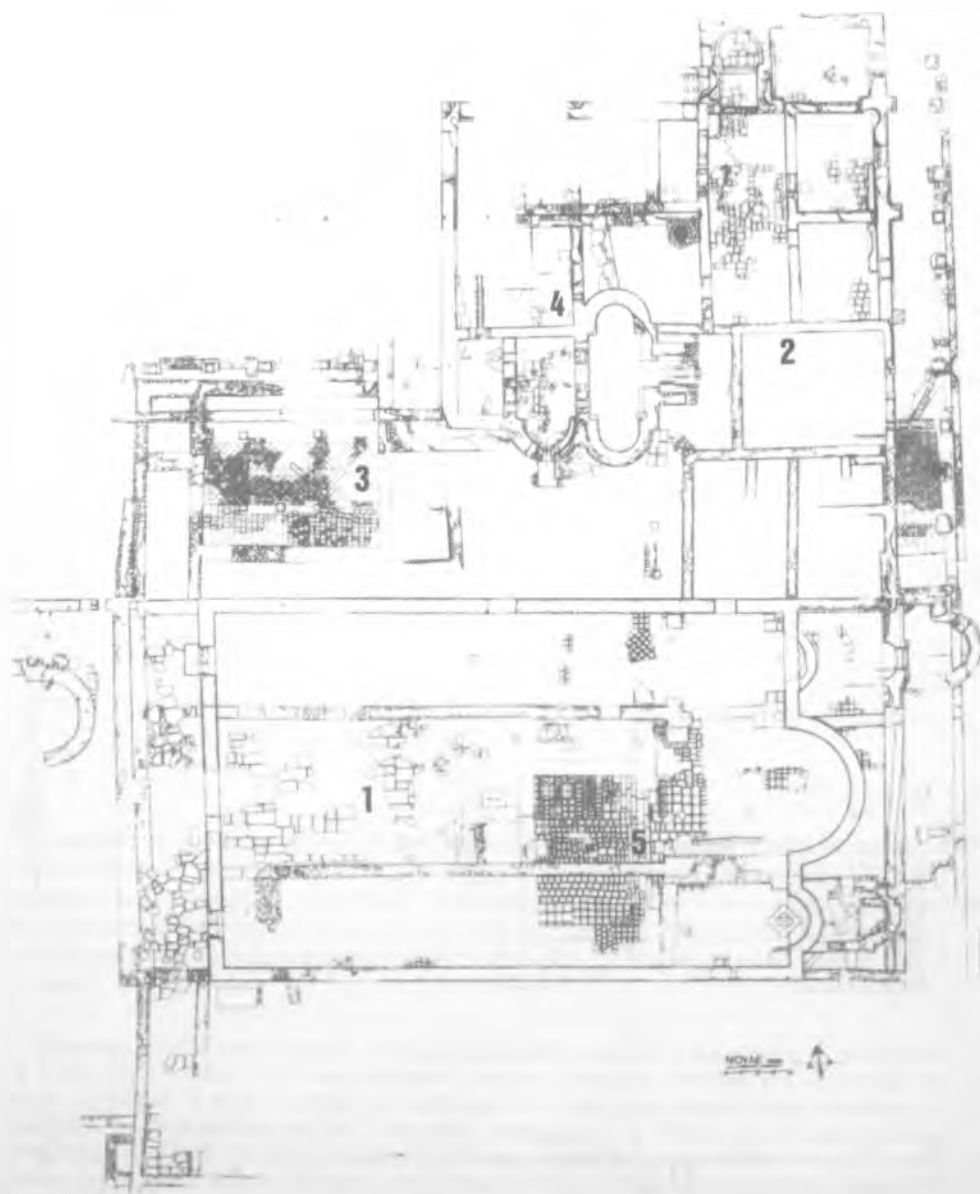
Kampanie wykopaliskowe Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Novae¹ (Svišov), na terenie obozu legionu I Italskiego, później miasta rzymskiego i wczesnobizantyjskiego, w ostatnich pięciu latach koncentrowały się na terenie zespołu sakralnego wczesnochrześcijańskiej bazyliki i rezydencji biskupiej oraz na znajdujących się pod nimi: wcześniejszym budynku łaźni z przełomu III/IV w. i zespole łaźni legionowych z drugiej połowy II w. n.e.²

¹ Ekspedycja Archeologiczna UAM w Novae przeprowadziła kampanie wykopaliskowe w latach 1990, 1992, 1993, 1994. W 1994 roku zmarł założyciel i wieloletni kierownik naukowy Ekspedycji prof. dr S. Parnicki-Pudełko. W skład Ekspedycji wchodził m.in.: dr A. Biernacki (w latach 1990-1994 kierujący badaniami w związku z chorobą prof. dra S. Parnickiego-Pudełko), mgr P. Pawlak, prof. dr hab. J. Olczak, mgr J. Bednarczyk, dr B. Stawoska (archeolog); dr hab. S. Modksha (architekt), mgr D. Makowiecki (archeozoolog), prof. dr hab. J. Skoczylas (geolog), mgr P. Namiota (fotograf) oraz studenci-praktykanci z archeologii, historii, filologii klasycznej i architektury.

² Rezultaty badań archeologicznych publikowane są wraz z aneksami m.in. w kolejnych: *Novae – Western Sector. Preliminary Report on the Excavations of the Archeological Expedition of the Adam Mickiewicz University at Poznań*. Zob. *Archeologia* 43, 1992 (1992), s. 95-112; 45, 1994 (w druku *Preliminary Report* za 1992 r.), późniejsze w przygotowaniu. W roczniku *Archeologia* również wcześniejsze sprawozdania. W druku w Wydawnictwie Naukowym UAM zbiór artykułów: *Novae, I. Studies and Materials*, red. A. Biernacki.

Ryc. 1. Novae. Plan ogólny. 1 – *principia*, 2 – *basylia* i rezydencja biskupia. Oprac. A. Biernacki, T. Samowski

Ryc. 2. Novae. Rejon bazyliki i rezydencji biskupiej. Rzut poziomy. 1 – bazylika biskupia, 2 – rezydencja biskupia, 3 – bazylika mniejsza, 4 – łaźnie III/IV w., 5 – kaplica, 6 – *frigidarium* łaźni legionowych

BAZYLIKA BISKUPIA

Jedną z największych bazylik wczesnochrześcijańskich nad środkowym i dolnym Dunajem³. W wyniku dotychczasowych badań wydzielono co najmniej cztery fazy budowy kościoła:

faza I: bazylika trójnawowa, jednoabsydowa – ostatnia ćwierć V w. n.e.;

faza II: bazylika trójnawowa, jednoabsydowa z narteksem i dobudowanym do wschodniego muru południowej nawy bocznej pomieszczeniem z absydą, interpretowanym jako baptysterium lub martyrium⁴ – przełom V/VI w.;

faza III: bazylika trójnawowa, trójabsydowa z poszerzonym narteksem i zmienionym układem naosu, opartym w części ołtarzowej na systemie ośmiu filarów: czterech przyściennych i czterech międzynawowych. Wydzielone prezbiterium i pomocnicze wnętrza liturgiczne (*prothesis* i *diaconicon*). Zmiana wystroju architektonicznego, m.in. przegroda ołtarzowa i ambona typu konstantynopolańskiego wykonana z marmuru z Proconnesos – pierwsza połowa VI w.;

faza IV: bazylika trójnawowa, trójabsydowa z poszerzonym narteksem i baptysterium wydzielonym w południowo-wschodnim narożu południowej nawy bocznej. Basen chrzcielny w formie tetrakonchy wrysowanej w koło – druga połowa VI w.

Łącznie z absydą centralną zewnętrzna długość naosu bazyliki wynosi 40,60 m. Fasadowy zachodni mur naosu ma 24,30 m długości. Wymiary wewnętrzne naosu wynoszą 34,80 × 22,32 m. Długość wnętrza bazyliki z pierwszej fazy budowy, tzn. naosu wraz z absydą centralną, wynosi 38,70 m. Ogólna długość wnętrza bazyliki wraz z absydą centralną i narteksem w drugiej fazie budowy wynosi 43,16 m, natomiast w trzeciej fazie po poszerzeniu narteksu wzrasta do 44,10 m. Maksymalna długość zewnętrzna bazyliki w trzeciej fazie budowy kształtowała się więc na 46,26 m, natomiast szerokość od 24,20 do 24,30 m. Dziedziniec przed bazyliką miał kształt nieregularnego prostokąta o wymiarach 22,83 m (bok E i W); 13,57 m (bok N); 14,40 m (bok S)⁵. Średnica absydy centralnej wynosiła 7,73 m, absydy północnej – 2,98 m; południowej – 3,10 m. Szerokość naw bazyliki wynosiła: centralnej od 9,15 do 9,29 m; północnej od 5,79 m do 5,87 m; południowej od 5,66 do 5,74 m. Oba stylobaty międzynawowe składają się z na przemian występujących odcinków muru wykonanych z cegieł bądź wyłącznie z kamieni. Odcinki ceglane mają długość 0,93 m, natomiast kamienne 2,80 m⁶. Najprawdopodobniej ceglane odcinki odpowiadają podstawom pod bazy kolumn, a w konsekwencji odcinki kamienne odpowiadałyby interkolumnium.

BAZYLIKA MNIEJSZA

Bazylika mniejsza usytuowana jest tuż po północno-zachodniej stronie bazyliki biskupiej, od której oddziela ją korytarz szeroki na 2,35 m. Jest to bazylika trójnawowa z absydą centralną

³ S. Parnicki - Pudetko, *Wczesnochrześcijańska bazylika episkopalna w Novae*, Balcanica Posnaniensia, Poznań 1984, I, s. 271 - 304; A. B. Biernacki, *Remarks on the Basilica and Episcopal Residence at Novae*, Acta Associationis Internationalis Terra Balcanica, Serdicae 1990, I, s. 187 - 208.

⁴ Bardziej szczegółowe opracowanie tego problemu zob.: A. Biernacki, *Baptysterium zewnętrzne, w: Novae – Sektor Zachodni 1988...*, Archeologia 41, 1990 (1991), s. 102-106; Z. Kalinowski, *Baptistery in the Episcopal Basilica at Novae*, w: *Novae, I. Studies and Materials*, ed. A. Biernacki, Poznań (w druku).

⁵ Odkryty w czterech sondażach zachodni mur dziedzińca, o grubości 0,70 m, odgradza go od ulicy szerokości 3,13 - 3,34 m. Mur stanowi zarazem zachodni koniec insuli późnoantycznego i wczesnobizantyjskiego miasta. Wymiar insuli na osi W-E wynosił około 63,00 m, tzn. 200 stóp rzymskich.

⁶ W 1993 roku Instytut Ochrony Zabytków BAN przystąpił do prac konserwatorskich na terenie bazyliki biskupiej, umożliwiło to ponowne przeanalizowanie konstrukcji kolumnad międzynawowych i korektę metrycznego układu kolumn i interkolumnium.

Ryc. 3. Novae. Widok ogólny bazyliki i rezydencji biskupiej wraz z łaźniami od strony północnej.
Fot. P. Namiota

i przedsionkiem⁷. Naos wraz z absydą mają zewnętrzną długość 15,34 m, natomiast analogiczny wymiar ich wnętrza wynosi 13,70 m. Szerokość naosu na osi N-S wynosi 9,40-9,44 m. Maksymalna długość zewnętrzna bazyliki mniejszej wraz z absydą i przedsionkiem wynosi 16,70 m. Absyda w podstawie ma wymiar równy 3,28 m i głębokość 2,82 m. Na osi jej podstawy i osi podłużnej bazyliki znajduje się niewielka absydka, rodzaj półokrągłej niszy o średnicy wnętrza 1,12 m. W odległości 0,32 m od tej absydki, w nawie głównej, odkryto *in situ* blok fundamentu pod ołtarz o wymiarach 1,30 × 0,88 m. Pod tym blokiem zachowała się wapienna puszcza relikwiarzowa o wymiarach 0,29 × 0,18 × 0,16 m. Fakt umieszczenia relikwiarza dokładnie pod specjalnie wykonanym prostokątnym wycięciem w nakrywającej ją płycie fundamentowej zgodny był z wymogami liturgii wczesnochrześcijańskiej. Zapewniało to w trakcie obrzędu namaszczenia relikwii oliwą. Jak wynika z dotychczasowych danych, sala miała układ trójnawowy, a strop jej oparty był na dwóch rzędach kolumn – po trzy w każdym rzędzie. Stwierdzono, że posadzka ceramiczna w nawie głównej i południowej zachowała się maksymalnie na długości 10,15 m. W nawie środkowej, szerokiej na 4,25 m, płyty ceramiczne tworzą układ dekoracyjny złożony z prostokątnych pól o wymiarach 2,65 × 2,20 m i 4,00 × 2,20 m, w ramach których pozostałe płyty ułożone są w romb. W nawie południowej posadzka, o szerokości 2,00 m, tworzy jednolite układy pasowe na osi N-S lub W-E. Wyraźnie wydzielona została bema poprzez układ trzech mniejszych

⁷ W publikacjach wyników badań wykopaliskowych w Novae do 1992 r. obiekt ten nazywano salą audiencyjną w rezydencji biskupiej. Odkrycie w 1993 r. pozostałości absydy i bemy pozwoliło na rozszerzenie interpretacji. Por. T. Wujewski, *Zespół sakralny bazyliki biskupiej*, w: *Novae – Sektor Zachodni 1988...*, *Archeologia* 41, 1990 (1991), s. 97-99; P. Jagłowski, *Area of the Bishops Residence*, w: *Novae – Western Sector 1990...*, *Archeologia* 43, 1992, s. 95-97; A. B. Biernacki, S. Medeksza, *Columned Hall with the Ceramic Tile Floor in the Episcopal Residence at Novae*, w: *Novae – Western Sector 1992, Appendix II*, *Archeologia* 45, 1994 (w druku).

pół dekoracyjnych (wymiary bemy: $4,29 \times 2,46$ m). Od pozostałej części naosu bema odgródzona była zapewne drewnianą przegrodą ołtarzową. Za taką interpretacją przemawia fakt występowania przy trzech bokach bemy (południowym, zachodnim i północnym) pasów o szerokości 0,16-0,20 m, pozbawionych płyt posadzkowych, w momencie odkrycia wypełnionych gliną, w których najprawdopodobniej znajdowały się drewniane belki stanowiące podstawę przegrody ołtarzowej. Jak wynika z dotychczasowych danych, drewniana więźba dachowa budowli spoczywała na dwóch rzędach kolumn, po trzy w każdym. Dzięki zachowanym w większości *in situ* bazom, trzonom, kolumnom oraz kapitelom stwierdzić możemy, iż wystrój architektoniczny tej budowli wykonany został w porządku jońsko-rzymskim. Planowana jest pełna rekonstrukcja wyglądu tego wnętrza *in situ* w terenie⁸. Wyjaśnienia wymaga również układ chronologiczny i stratygraficzny, jaki zachodził między tą budowlą a bazyliką biskupią. Poziom posadzki ceramicznej analizowanej budowli jest o 0,60 m niżej w stosunku do kamiennej posadzki w nawie głównej bazyliki biskupiej.

ŁĄZNIE

W poprzednich sezonach wykopaliskowych po północnej stronie bazyliki biskupiej odsłonięto kolejne pomieszczenia wchodzące w skład łaźni stanowiących element rezydencji biskupiej⁹. Odkryto *praefurnium*, *caldarium*, *tepidarium*, *frigidarium* i częściowo *apodytherium*. Odkrycia ostatnich kampanii umożliwiły określenie pełnych wymiarów budynku łaźni. Jego wymiary zewnętrzne są następujące: długość na osi N-S 20,76 m, szerokość na osi W-E 16,70 m; wymiary wewnętrzne: $19,80 \times 15,35$ m. W trakcie prac eksploracyjnych na zewnątrz budynku łaźni, po południowej stronie *tepidarium*, odkryto pozostałości *praefurnium* o wymiarach wnętrza: długość na osi N-S 1,70 m, szerokość na osi W-E 1,08-1,31 m. Jest to kolejne, drugie *praefurnium*, odkryte w tym zespole łaźni. Pierwsze odkryto w latach 1982-1984, po wschodniej stronie budynku łaźni. Chronologicznie jest ono późniejsze od *praefurnium* znajdującego się we wschodniej części budynku. Przypuszczać należy, iż nowo wzniesione *praefurnium* przejęło funkcje ogrzewania pomieszczeń łaźni, natomiast starsze wykorzystywano wówczas przede wszystkim do podgrzewania wody wpuszczanej bezpośrednio, ceramicznymi rurociągami, do obu basenów w *caldarium*. W świetle nowych danych korekty wymaga również datowanie łaźni. Przypuszczalnie powstała ona na przełomie III/IV w. n.e., a w początkach VI w. weszła w skład rezydencji biskupiej wraz z pomieszczeniami mieszkalnymi leżącymi po jej wschodniej i północnej stronie.

Stwierdzono równocześnie, że część ścian budynku łaźni stanowią wcześniejsze mury potężnych łaźni legionowych, datowanych na drugą połowę II w. Jedno z nowo odkrytych pomieszczeń łaźni legionowych miało kształt prostokąta o wymiarach $14,55 \times 5,85-5,95$ m, którego zachodnią część stanowił półokrągły basen o średnicy w podstawie 5,95 m i głębokości podstawy 3,70 m. W piwnicy hipokaustycznej tego basenu zachowały się *in situ* słupki suspensorowe datowane na przełom III/IV w. oraz odciski w zaprawie wapiennej nagatywy suspensury z okresu legionowego z drugiej połowy II w. Przy wznoszeniu budynku łaźni III/IV-wiecznej pomieszczenie to podzielono na trzy mniejsze wnętrza. Podkreślić należy, że cały budynek łaźni wyposażony był w system hipokaustyczny.

⁸ Przygotowane zostały dwie wersje wstępnej rekonstrukcji z wykorzystaniem programu komputerowego Auto Cad 11. Zob. A. B. Biernacki, S. Medeksza, *Columned Hall with Ceramic Tile Floor in the Episcopal Residence at Novae (Hypothetical Reconstruction)*, w: *Novae – Western Sector 1992, Appendix II*, Archeologia 45, 1994 (w druku).

⁹ A. B. Biernacki, L. Mrozewicz, *Łaźnie i późniejsze konstrukcje*, w: *Novae – Sektor Zachodni 1988...*, Archeologia 41, 1990 (1991), s. 99-102 (tam również wcześniejsza literatura); A. B. Biernacki, *Baths*, w: *Novae – Western Sector 1990...*, Archeologia 43, 1992, s. 98-100; tenże, *Baths*, w: *Novae – Western Sector 1992*, Archeologia 45, 1994 (w druku).

Ryc. 4. Novae. Pomieszczenie z basenem łaźni legionowej z widocznymi późniejszymi murami działowymi i suspensurą łaźni z przełomu III/IV w. Widok z góry od strony północnej.

Fot. P. Namiota

Przy jednym z podwójnych słupków suspensorowych opisanego wyżej basenu odkryto skarb 380 monet brązowych wraz z brązową kłódką. Monety te, schowane w najbardziej oddalonej od kanałów wlotowych części hipokaustum, znajdowały się pierwotnie w drewnianej skrzynce zamkniętej na kłódkę. Na podstawie wstępnej analizy materiału numizmatycznego stwierdzić można, że monety pochodzą z lat 330-348 n.e., a ukryto je zapewne w latach 348-350 n.e.¹⁰ Zwraca uwagę znakomite zachowanie monet, wskazujące na krótkotrwałe ich użytkowanie. Prawie 1/3 znalezionego skarbu (124 sztuki) to monety Konstancjusza II datowane na lata 347-348.

Bezpośrednio po zachodniej stronie budynku łaźni kontynuowano odsłanianie muru kryptoportyku biegnącego na osi N-S, o długości 11,66 m. Stwierdzić można, iż łuk kryptoportyku miał formę 1/4 okręgu i opierał się na murze budynku łaźni. Od strony północnej do kryptoportyku prowadziło wejście o szerokości 0,94 m. W południowym krańcu kryptoportyku odkryto pozostałości *praeurnium*. W świetle dotychczasowych danych obie te konstrukcje łączyć należy raczej z łaźnią legionową datowaną na drugą połowę II w.

Zaledwie w odległości ok. 20,00 m na południe od *via principalis* odkryto duże *praeurnium* obsługujące zapewne część pomieszczeń łaźni legionowych z drugiej połowy II w.¹¹ Zastanawia taka lokalizacja *praeurnium*, którego podwórzec znajdował się od strony północnej, a więc

¹⁰ Monety wstępnie rozpoznał dr K. Dymitrov z Instytutu Trakologii BAN, który przygotowuje również pełne numizmatyczne opracowanie skarbu w formie monografii.

¹¹ W trakcie wcześniejszych kampanii wykopaliskowych odkryto basen we *frigidarium* łaźni legionowych oraz inne odcinki murów i konstrukcji stanowiących elementy składowe zespołu łaźni legionowych, zob. A. Biernacki, *Termy legionowe, w: Novae – Sektor Zachodni 1986...*, Archeologia 39, 1988 (1990), s. 151-156; tenże, *Termy legionowe, w: Novae – Sektor Zachodni 1988...*, Archeologia 41, 1990 (1991), s. 106.

niemalże w bezpośredniej bliskości *via principalis* – najważniejszej arterii komunikacyjnej obozu. Sąsiedztwo to musiało być uciążliwe szczególnie dla osób znajdujących się na *via principalis*, a udających się np. na teren *principia*.

KAPLICA ŚREDNIOWIECZNA

Prowadząc prace sondażowe na terenie północnej części dziedzińca bazyliki biskupiej natrafiono na pozostałości budowli na planie prostokąta, z absydą od strony wschodniej¹². Budowla ta znajduje się w odległości 1,20 m od zachodniej ściany narteksu bazyliki z III fazy jej budowy. Nowo odkryta budowla ma następujące wymiary wnętrza: długość na osi W-E mierzona od szczytu absydy wynosi 7,50 m, szerokość na osi N-S: 5,05 m, podstawa absydy: 4,47 m. W południowo-zachodniej części budowli zachowały się pozostałości posadzki z płyt ceramicznych o wymiarach 0,30 × 0,30 × 0,04 m. Odkryty fragment posadzki ma długość na osi W-E 2,90 m i szerokość na osi N-S 0,90 m. Zwraca uwagę fakt, że posadzka z nowo odkrytej budowli z absydą znajduje się o 0,75 m powyżej poziomu kamiennej posadzki w nawie głównej bazyliki biskupiej. Na podstawie danych stratygraficznych i konstrukcyjnych oraz biorąc pod uwagę rzut poziomy budowli z absydą, należy sądzić, że mamy tutaj do czynienia z obiektem znacznie późniejszym aniżeli kompleks bazyliki biskupiej. Jest to najprawdopodobniej niewielka jednonawowa kaplica chrześcijańska. W Bułgarii tego typu kaplice datowane są na drugą połowę IX – do początków XI w.

* * *

Wśród zabytków ruchomych odkrytych w trakcie kolejnych kampanii wykopaliskowych szczególną uwagę zwracają: fragmenty inskrypcji¹³, m.in. wystawionej na trzonie kolumny przez trybuna legionu I Italskiego; kapitele jońsko-rzymskie, m.in. o średnicy trzonu kolumny 0,52 m – największy z dotychczas znanych w Novae; fragmenty marmurowych rzeźb, m.in. tors figury młodzieńca, główka z wyobrażeniem Heraklesa; kamień żarnowy¹⁴; ceramiczne lampy oliwne; bogaty wybór wyrobów ze szkła, brązu i żelaza.

Kolejna kampania wykopaliskowa Ekspedycji Archeologicznej UAM w Novae planowana jest na rok 1996.

Andrzej Biernacki

BADANIA EKSPEDYCJI ARCHEOLOGICZNEJ UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO W TWIERDZY LEGIONU I ITALSKIEGO – NOVAE W LATACH 1991-1993

(Komunikat)

Badania Ekspedycji Archeologicznej UW w Novae obejmują obszar jednej insuli leżącej w *praetentura* twierdzy legionowej u zbiegu *via praetoria* i *via sagularis*. Obszar ten określany jest jako odcinek IV. Z różnych okresów chronologicznych znamy trzy budowle, które były wzniesione w tym miejscu.

¹² P. Pawlak, *Episcopal Basilica Court*, w: *Novae – Western Sector 1992...*, Archeologia 45, 1994 (w druku).

¹³ Inskrypcje łacińskie z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej UAM w Novae opracowuje L. Mroze-wicz. Zob. m.in.: V. Božilova, J. Kolendo, L. Mroze-wicz, *Inscriptions latines de Novae*, Poznań 1992, s. 145; L. Mroze-wicz, *Latin Inscriptions*, w: *Novae – Western Sector 1990, Appendix I*, Archeologia 43, 1992, s. 103-106.

¹⁴ P. Jagłowski, *Two Millstones from Novae*, w: *Novae – Western Sector 1990, Appendix I*, Archeologia 43, 1992, s. 101-103.